

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3813>

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SIFAT-FİİLLİ YAPILAR STRUCTURE WITH PARTICIPLE IN UZBEK TURKISH

Filiz Meltem ERDEM UÇAR*

Öz

Türkçede temel cümleye bağlı yan cümle konumundaki fiilimsili yapılar, bir fiilimsi ve bu fiilimsinin yönetim alanında bulunan söz ya da söz öbeklerinden meydana gelir. Bağlı olduğu temel cümlelerin yüklemine zaman, yer, durum, vasıta vb. bakımlardan tamamlayan bu yapılar, Türkçenin söz diziminde önemli bir yer tutarlar. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan sıfat-fiilli yapılar da bir sıfat-fiil ve bu sıfat-fiilli türlü yönlerden tamamlayan sözlerden meydana gelmiştir. Bu tür yapılarda sıfat-fiil, bir yandan kurduğu yan cümlelerin yüklemi olma görevini üstlenirken bir yandan da nitelediği öge ile birlikte bağlı olduğu temel cümlede çeşitli roller üstlenir. Bu kapsamda çalışmamızda Chomsky'nin *üretici-dönüşümsel dilbilgisi* ile *yönetim ve bağlama* kuramlarındaki *derin yapı* ve *yüzey yapı* kavramlarından hareket edilerek Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilli yapılar biçimsel ve işlevsel özellikleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Derin yapıdaki basit yapı bir cümle, dönüşümler yoluyla yüzey yapıya yansımış yeni şekli olduğu kabul edilen bu yapılar, sıfat-fiilin nitelediği ögenin derin yapıdayken özne ya da tümlec (nesne, yer tamlayıcısı, zarf) olmasına bağlı olarak *tümlec sıfat-fiilli yapılar* ve *özne sıfat-fiilli yapılar* şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ayrıca nitelediği ögenin düşmesiyle bu ögedeki çekim eklerini üzerine alarak adlaşan sıfat-fiillerin kurduğu yapılar da *adlaşmış sıfat-fiilli yapılar* şeklinde üçüncü bir tür olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat-fiilli yapı, derin yapı, yüzey yapı, fiilimsi, Özbek Türkçesi.

Abstract

Having the characteristic of dependent clause of the main clause, gerundial structures in Turkish consist of a gerundial and phrases or phrase groups which are under the control of this gerundial. Complementing the verb of the main sentence in terms of time, place, state, instrument etc., these structures have an important place in the syntax of Turkish. Being the main topic of the study, structures with participles consist of a participle and phrases which complement this participle in terms of various aspects. In such structures, while the participle is the verb of the dependent clause that it creates, it also undertakes various roles in the main sentence that it is dependent on with the component it describes. Within this scope, in our study, the structural and functional features of the structures with participles in Uzbek Language are attempted to be analyzed by considering the *deep structure* and *surface structure* concepts of Chomsky's *transformational generative grammar* and *management and contextualization* theories. These structures, which are assumed to be the new form of a simple structured sentence reflected in the surface structure through transformations, are divided into two categories as being *structures with object participles* and *structures with subject participles* depending on the fact that the unit described by the participle is the subject or the object (object, complement, adverb) of the deep structure. In addition, structures created by participles which have become noun by taking inflectional suffixes of the unit which is lost are evaluated as a third type as being *structures with nominalized participles*.

Keywords: Structure with participle, deep structure, surface structure, gerundial, Uzbek Turkish.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, filizmeltemerdemucar@gmail.com

GİRİŞ

Dilde iki veya daha fazla sözlüksel birimin biçim ve anlam bakımından bir bütünlük oluşturacak şekilde bir araya gelmesiyle oluşan ve *öbek* ya da *kelime grubu* olarak adlandırılan söz dizimsel yapılar, *söz öbekleri* ve *cümle* olarak ikiye ayrılır.

Gerek söz öbekleri, gerekse cümle, bir yönetici öge ile ona bağlı tamlayıcı ögelerden meydana gelmektedir. Türkçenin söz dizimsel yapısı incelendiğinde öbeğin en önemli ögesi olan ve *temel öge*, *asil öge* ya da *baş öge* olarak da adlandırılan yönetici ögenin her zaman sonda olduğu ve öbeği oluşturan diğer ögelerin de bu ögeye göre biçimlenip işlev kazandığı görülür (Uzun, 2000, 18-19; Gökdayı, 2010, 1311; Hirik, 2017, 392).

Öbeklerde baş öge tarafından yönetilen tamlayıcı ögeler, zorunlu ve seçimlik olarak ikiye ayrılır. Zorunlu ögeler, bir cümlenin dilin kurallarına uygun olarak kurulabilmesi için o cümlede mutlaka bulunması gereken ögelerken seçimlik ögeler, yokluğu ile cümlenin biçimsel yapısını bozmayan ancak anlamsal açıdan cümleyi zenginleştiren ögelerdir (Erkman Akerson ve Özil, 2015, 57). Cümle düzeyindeki öbeklerde zorunlu ve seçimlik ögeleri, baş öge olan yüklem belirler. İster fiil ister isim cümlesi olsun her cümlenin öznesi olmak zorundadır. Ancak bu zorunlu öge, yüzey yapıda her zaman görünmeyip varlığı kimi morfolojik işaretleyicilerle temsil edilir. Özellikle fiil cümlelerinde fiilin istemi doğrultusunda öznenin başka zorunlu ögeler de bulunabilir (Hirik, 2017, 401-405, 414).

Çekimli bir fiil ya da ek-fiille çekimlenmiş bir isim tarafından yönetilen cümleler, temel cümle olarak adlandırılır. Mutlak yargı içeren temel cümlelerin içerisinde, temel cümlenin yüklemine zaman, durum, yer, vasıta vb. bakımlardan tamamlayan, kendi özneleriyle tamlama oluşturabilen fiilimsili yapılar yer alabilmektedir ki üst (temel) cümleye bağlı bir alt cümle konumundaki bu yapılara yan cümle (ya da cümlecik) adı verilmektedir.

Bir dilde mutlak yargı çekimle ortaya çıkmakla birlikte fiilimsiler de yargı bildirmekte, önerme kurabilmektedir. Ancak fiilimsiler, yüzey yapıda tam bir çekim öbeği oluşturmadığı için çekimli yüklemelere göre daha zayıf kalmaktadır (Karabulut, 2007, 276-277).

Fiilimsili yapıların durumunu anlayabilmek için Chomsky'nin *üretici-dönüşümsel dilbilgisi* kuramı ile *yönetim ve bağlama* kuramından hareketle dilin hem biçimsel hem anlamsal boyutu ile ele alınması gerekir. Dilin biçimsel boyutu *yüzey yapı*, anlamsal boyutu *derin yapı* kavramlarıyla karşılanır. Yüzey yapı, dilin dil bilgisel olarak işaretlenmiş görünen yanı iken derin yapı, dilin zihnin derinliklerinde olduğu varsayılan, herhangi bir işaretleyici ile gösterilmemiş fakat varlığı algılanabilen yanıdır. Derin yapı bütün dillerde ortaktır, ancak diller derin yapıyı yüzey yapıya farklı şekilde dönüştürüp taşıdığından yüzey yapı, her dilde ayrı olmakta; dolayısıyla birbirinden farklı özelliklere sahip pek çok dil ortaya çıkmaktadır (Chomsky, 1965, 128-147; Üstünova, 2000-2001, 107; 2010, 698-699, Karabulut, 2009, 94; Demirci, 2010, 293-294).

Türkçenin söz dizimi kuralına göre *özne + tümleç + yüklem* dizilimindeki basit yapı bir cümlenin öge taşınımı ve dönüşümü sonucunda oluşmuş yeni şekli olan sıfat-fiilli yapılar, dünya dilleri arasında önemli bir yere sahip olup Türk dili literatüründe *Türkçe tipi sıfat fiilli yapılar* (*turkic type relative clauses*) olarak bilinir (Karabulut, 2009, 95).

Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı söz ya da söz öbeklerinden oluşan sıfat-fiilli yapılar, temel cümleye bağlı bir yan cümle durumundadır. Derin yapıdayken basit yapı bir cümlenin yüklemi olan çekimli fiil, aldığı sıfat-fiil ekiyle temel cümleye yüklem olabilme vasfını kaybetmiştir, ancak çekim özelliğini kısmen koruduğu için bir yan cümlenin yüklemi olarak görev yapmaya devam etmektedir. Diğer yandan da yönetim alanındaki ögelerle birlikte bağlı olduğu temel cümlenin öznesini veya tümlecini (nesne, yer tamlayıcısı, zarf) bir sıfat gibi nitelendirme görevi üstlenmiştir. Sıfat-fiilli yapıların oluşumu Türkiye Türkçesinden bir örnekle şöyle gösterilebilir:

- (1) *Çocuk kitap aldı* (derin yapı)
- (1a) *Kitap alan çocuk...* (yüzey yapı)
- (1b) *Çocuğun aldığı kitap...* (yüzey yapı)

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde derin yapıdaki basit cümlenin yüzey yapıya birbirinden farklı özellikler gösteren iki sıfat-fiilli yan cümle olarak taşındığı görülür. (1)'deki basit cümlenin *al-* "almak" çekimli fiili, hem (1a)'da hem de (1b)'de *-an* sıfat-fiil ekini alarak çekim özelliğini kısmen kaybetmekle birlikte yüklem olma özelliğini korumaya devam etmiştir. Ancak artık (1)'deki gibi bir cümlenin değil bir yan cümlenin yüklemi durumundadır. İki yapı arasındaki fark ise sıfat-fiil tarafından nitelenen ögenin derin yapıdaki görevinden kaynaklanmaktadır. (1a)'da nitelenen öge *çocuk*, derin yapıdaki basit cümlenin öznesi iken (1b)'de nitelenen öge konumundaki *kitap*, derin yapıda nesne görevindedir. Bu noktadan hareketle

çalışmamızın da asıl konusunu oluşturan Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilli yapılar, Underhill (2013) ve Karabulut (2009)'un çalışmalarındaki tasnif ve adlandırmalar da dikkate alınarak *tümleç sıfat-fiilli yapılar*, *özne sıfat-fiilli yapılar* ve *adlaşmış sıfat-fiilli yapılar* olarak üç gruba ayrılarak incelenmiştir. Özbek Türkçesiyle yazılmış eserlerden tespit edilen örnekler, alındığı eserin orijinal imlasına bağlı kalınarak Latin kökenli Özbek alfabesiyle italik olarak verilmiş, cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımı turnak içinde gösterilmiştir. Özellikle belirtmek istenen söz öbekleri ise kalın olarak belirginleştirilmiştir. Eser ve yazar isimlerinin yazımında da orijinal imlaya bağlı kalınmıştır.

1. Özbek Türkçesinde Tümleç Sıfat-Fiilli Yapılar

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de tümleç sıfat fiilli yapılarda, derin yapıdayken ortak öğeleri bulunan basit yapıları iki cümleden birinin yüklemi durumundaki çekimli fiil, sıfat-fiil eklerinden birini alarak görev alanı daralır ve yüzey yapıda bir yan cümle yüklemi olur. Aynı cümle tümleci, bu sıfat-fiil tarafından nitelenen öge durumuna gelir. Ortaya çıkan sıfat-fiilli yan cümle ise nitelediği öge ile birlikte bağlı olduğu temel cümle bir ögesi olarak görev yapıp cümle yüklemine çeşitli yönlerden tamamlar.

(1) *Men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an* "Benim okuduğum dersleri galiba Enver okumamış." (MCh 28). (yüzey yapı)

(1a) *Men darslarni o'qudim* "Ben dersleri okudum." (derin yapı)

(1b) *Anvar darslarni ehtimol o'qumag'an* "Sanırım Enver dersleri okumamış." (derin yapı)

Türkçenin tarihî ve yaşayan tüm lehçelerinde karşımıza çıkan *tümleç sıfat-fiilli yapılar*, Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesine göre farklı biçimsel özellikler göstermektedir. Her iki lehçedeki örnekler incelendiğinde Özbek Türkçesinde *-gan*, *-g'an*, *-kan*, *-qan* ve *-(a)digan*, *-(y)digan* ekleriyle kurulmuş sıfat-fiilli yapıların Türkiye Türkçesinde *-DIK*, *-DUK* ekleriyle karşılandığı görülmüştür. İki lehçede aynı yapı için farklı eklerin kullanılması, başka farklılıkları da beraberinde getirmiştir.

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren kullanılan ve geçmiş zaman ifade eden *-DIK*, *-DUK* sıfat-fiil eki, çoğunlukla iyelik ekleriyle birlikte kullanılır (Bayraktar, 2018, 47). Türkiye Türkçesinde sıfat-fiile gelen iyelik eklerinin en önemli işlevi, hareketin gerçekleştiricisini göstermektir. Başka bir ifadeyle iyelik ekleri, yan cümle dil bilgisel öznesi görevindedir. Özellikle birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinin bulunduğu yapılarda bu eklerin hangi kişilere işaret ettiği belli olduğundan ayrıca bir sözlüksel özneye de gerek duyulmamaktadır.

(2) *Ayşe'nin okuduğu kitap güzeldi.*

(3) *[Benim] okuduğum kitap güzeldi.*

Türkiye Türkçesindeki sıfat-fiilli yapılarda yüklem olan *-DIK*, *-DUK*'lu fiilimsinin iyelik ekini alması, yönetimindeki öznenin de çoğu zaman ilgi hâli ekini almasını gerektirir¹. Çünkü kurduğu yan cümle yüklemi durumundaki sıfat-fiil, yönetimindeki diğer öğelerin yapısal ve işlevsel konumunu belirleme hakkına sahiptir. Böylece ilgi, belirlilik, mensubiyet, sahiplik vb. anlamlarla birbirine bağlanan iki öge, yan cümle içerisinde ayrıca bir söz öbeği oluşturur ki Türkçenin söz dizimi üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarında² bu yapılar belirtili isim tamlaması olarak adlandırılır.

(4) *çocuğun aldığı kitap*

(4a) *çocuğun aldığı*

Eski Türkçeden itibaren görülen ve daha çok geniş zaman ifade eden *-GAn*, *-KAn* sıfat-fiil ekinin iyelik, hâl ve çokluk ekleriyle kullanımı ise çok yaygın değildir (Eraslan, 1980, 51). Özbek Türkçesinde de *-gan*, *-g'an*, *-kan*, *-qan* ekleri ile kurulmuş yapılarda sıfat-fiil, genellikle iyelik eki almamıştır. Aynı durum *-(a)digan*, *-(y)digan* eki ile kurulmuş yapılar için de geçerlidir. *O'zbek Tili Grammatikasi* adlı çalışmada da aynı doğrultuda Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilli yan cümlelerde, hareketin kime ait olduğunu ifade etmek için sıfat-fiile iyelik eki getirilmeyip başka söz ya da bağlantılardan yararlandığı belirtilmiştir; *o'qug'anım kitob* "okuduğum kitap" ifadesinin değil, *o'qug'an kitobim* "okunan kitabım" veya *men o'qug'an kitob* "benim okuduğum kitap" ifadelerinin kullanıldığı belirtilmiştir (Abdurahmonov, Shoabdurahmonov ve Hojiyev,

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Gülsevin, Selma (2015). *-DIK / -(y)AcAK + İyelik Yapılarının Öznelerinde İlgi Ekinin Kullanılması Üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 889-898.

² Karahan, Leyla (1997). *Türkçede Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 78; Altun, Mustafa (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri, Türk Romanından Örneklerle*. İstanbul: MVT Yayınları, s. 35; Sarıca, Bedri (2015). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Anı Yayınları, s. 200; Karataş, Mustafa (2019). *Her Yönüyle Türk Dili*. Kayseri: Kimlik Yayınları, s. 531.

1975, 512). Bu durumda iyelik eki almayan yüklem, yönetim alanında bulunan özneye de ilgi hâli ekinin gelmesini engellemiştir.

(5) *Men yotgan uyga kirdi / Qora barzangi o'g'ri "Benim yattığım odaya girdi / Kara iri bir hırsız"* (BDÖE 32).

Özbek Türkçesinde sıfat-fiilli yan cümlelerin öznesi ve yüklemi, ilgi hâli eki ile iyelik eklerini almadığından iki öge arasındaki bağlantı, dilin başka imkânlarından yararlanılarak kurulmaktadır. Öznesi *kendinden belirli olma* özelliğine sahip bir kişi zamiri veya özel isim olan tümleç sıfat-fiilli yan cümlelerde, yüklemde belirtilen hareketin kim tarafından gerçekleştirildiği zaten bellidir.

(6) *Men tukkan mantilar qanday ekan? "Benim döktüğüm (yaptığım) mantılar nasılmış?"* (MCh 64).

(7) *Oftob nuri men yozadigan qog'ozlarga tushadi, ko'zimni qamashtiradi "Güneş ışığı (doğrudan) yazdığım kâğıtlara düşüyor, gözümü kamaştırıyor."* (BDÖE 91).

(8) *Sen tamoman boshqacha tushungan bir masala, sening harakating va istaging aksicha natijalanib tursa, ruhan ezilasan, vijdonan azoblanasan. "Senin tamamen farklı düşündüğün bir mesele, senin hareketinin ve isteğinin aksi doğrultusunda sonuçlanırsa ruhen ezilirsin, vicdanen huzursuzlanırsın."* (MCh 67).

(9) *Ha, sen aytgan e'tiqodning kuchini shu odamda ko'rdim "Evet, senin bahsettiğin inancın gücünü bu adamda gördüm"* (BDÖE 109).

(10) *Siz bilgan insofni men ham bilaman. "Sizin bildiğiniz insafı ben de bilirim."* (O'K 117).

(11) *Bugun uchib keldi / Siz kutgan yellar "Bugün uçup geldi / Beklediğiniz rüzgârlar"* (BDÖE 50).

(12) *Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas "Zeynep sizin düşündüğünüz (bildiğiniz) gelinlerden değil."* (O'K 176).

(13) *Bu siz aralashadigan ish emas "Bu sizin karışacağınız (sizi ilgilendiren) iş değil."* (KK 25).

(14) *Usta Abdulla jon keltirgan ugra oshdan ikki-uch qoshiq ichib, qaytarib berdi "Usta, Abdullacan'ın getirdiği hamur çorbasından iki üç kaşık içip geri verdi."* (SH 430).

(15) *Xudoyor o'tturadigan arslon terisining orqasig'a saf torta boshladilar. "Hudayar'ın "oturduğu arslan derisinin arkasına saf durmaya başladılar."* (MCh 164).

Yan cümlelerin öznesi *kendinden belirli olma özelliğine sahip olmayan* bir kelime ya da işaret zamiri olduğunda ise özne ve yüklem arasındaki ilişki, metinsellik ölçütlerinden biri olan *bağdaşıklık* ilkesiyle açıklanmalıdır. Dilde bir metni meydana getiren morfolojik, sözlüksel ve söz dizimsel öğelerin genel dil kurallarına göre hem anlamsal hem biçimsel yönden bir uyum içerisinde olması gerekir. Dilbilimde *bağdaşıklık* olarak adlandırılan bu durum, metnin yüzey yapısındaki öğelerin birbirleriyle olan ilişkiler ağıdır. Bir cümlelerin ya da bir yan cümlelerin öznesi ile yüklemi, bir kelime grubunun tamlayıcısı ile tamlananı veya bir cümlelerin enesi ile yüklemi arasındaki ilişkide bu türden bir uyumluluk söz konusudur. Metinlerde ya da söylemlerde *bağdaşıklık* çoğunlukla kişi ekleri, iyelik ekleri, zamirler gibi dil bilimsel *gönderim*³ öğeleri yoluyla sağlanır (Kerimoğlu, 2016, 237).

(16) *Men Vatanim bergan boshpanada yashab, u bergan ne'matlardan jon, havosidan nafas olib o'tirgan ekanman "Ben vatanımın verdiği yuvada yaşayarak verdiği nimetlerden can, havasından nefes alıyormuşum"* (BDÖE 93).

Yukarıdaki *u bergan ne'matlar* "onun verdiği nimetler" yapısında özne olan *u* "o" işaret zamiri, *kendinden belirli olma* özelliğine sahip değildir. Ancak metnin bütününe bakıldığında *u* "o" ile kastedilen kavramın önceki yan cümlede geçen *vatan* kelimesi olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu ifadenin derin yapıdaki şekli, *vatan ne'matlar berdi* "vatan nimetler verdi" biçiminde olmalıdır. Bu durumda sıfat-fiilli yan cümlelerin öznesi ile yüklemi arasındaki ilişki, *bağdaşıklık* ilkesinden yararlanılarak kurulmuştur. Aşağıdaki örneklerde de benzer durumlar söz konusudur.

(17) *Tog'lar some' bo'lib o'tirishar jim, / Takbir aytgan chog'i guldurab samo. / U yanglig' munojot qila olur kim, / Yomg'ir - bu - pichirlab qilingan duo. / Yel yig'lar yer tirnab, tuproq seskanar, / Maysalar qaltirab qilurlar sajda. / Duolar ijobat bo'lgan sanalar, / Kun nurlari bundan keltirar mujda. "Dağlar oturmuş dinler sessizce, / Tekbir getirince gürler sema. / Onun gibi kim münacat edebilir sizce, / Yağmurdur o, fısıltıyla edilen dua. / Rüzgâr ağlar toprakları savurup / Bitkiler titreyerek ederler secde / Duaların kabul olduğu anlar / Güneş nuruyla getirir müjde."* (BDÖE 71).

(18) *Bir vaqtlar u qush edi / Humo. / Boshlar ham bor edi u qo'nadigan "Bir zamanlar o bir kuşmuş / Hüma kuşu. / Başlar da varmış onun konabileceği"* (BDÖE 80).

³ Dilbilimde *gönderim*, dil öğelerinin (ek, kelime, cümle vb.) dil dışı öğelerle ilişkisi için kullanılan bir terimdir (Kerimoğlu, 2016, 204).

(19) *Oynavand ayvondagi stolning tortmasida kimdir bir-ikki burda shirin suxarini unitib qoldirgan ekan... Suxari turgan tortmaning bir cheti ochildi* "Camlı binadaki masanın çekmecelerinden birinde birileri bir iki parça tatlı kırıntısı unutmuş... Tatlı kırıntılarının olduğu çekmecenin bir tarafı açıldı" (SH 450).

2. Özbek Türkçesinde Özne Sıfat-Fiilli Yapılar

Derin yapıda en az bir ögesi ortak basit yapıyı iki cümleden birinin yüklemi durumundaki çekimli fiil, yüzey yapıda sıfat fiil eklerinden birini alarak kurduğu yan cümlelerin yüklemi durumuna geçer. Tümleş sıfat-fiilli yapılarda olduğu gibi özne sıfat-fiilli yapılarda da sıfat-fiilli yan cümle, nitelediği öge ile birlikte temel cümlelerin bir ögesi olma görevini üstlenir. Her iki yapı arasındaki fark ise sıfat-fiil tarafından nitelenen ögenin derin yapıdaki görevinden kaynaklanmaktadır. Çünkü tümleş sıfat-fiilli yapılarda sıfat-fiilin nitelediği öge derin yapıda tümleş (nesne, yer tamlayıcısı, zarf) görevinde iken özne sıfat-fiilli yapılarda sıfat-fiilin nitelediği öge, derin yapıdaki cümlelerin öznesidir.

(1) *Kitabi alan çocuk sınıftan çıktı* (yüzey yapı)

(1a) *Çocuk kitabı aldı* (derin yapı)

(1b) *Çocuk sınıftan çıktı* (derin yapı)

Yukarıdaki örneklerde görülmektedir ki derin yapıda basit yapıyı bir yan cümlelerin yüklemi olan *al-*"almak" çekimli fiili, *-an* sıfat-fiil ekini alarak bir yandan kurduğu yan cümlede yüklem görevini üstlenmiş, bir yandan da nitelediği *çocuk* kelimesi ile birlikte temel cümlelerin öznesi durumuna gelmiştir. Özbek Türkçesinden alınan aşağıdaki örnekte de aynı durum söz konusudur.

(2) *Uyga kelgan Yulduz kitob o'qudi* "Eve gelen Yıldız kitap okudu." (yüzey yapı)

(2a) *Yulduz uyga keldi* "Yıldız eve geldi." (derin yapı)

(2b) *Yulduz kitob o'qudi* "Yıldız kitap okudu." (derin yapı)

Aşağıdaki örnekler incelendiğinde Özbek Türkçesindeki *özne sıfat-fiilli yapıların* yapı ve işleyiş bakımından Türkiye Türkçesinden farklı olmadığı görülmüştür.

(3) *Direktor ayvondan chiqib kelayotgan ayiqni ko'rdiy, kayfi uchib, mashinaga qarab shoshildi* "Müdür, binadan çıkıp gelmekte olan ayıyı görünce korkup arabaya doğru acele acele gitti" (SH 450). (yüzey yapı)

(3a) *Ayvondan chiqib kelayotgan ayiq* "binadan çıkıp gelmekte olan ayı" (yüzey yapı)

(3b) *Ayiq ayvondan chiqib kelmoqda* "Ayı, binadan çıkıp gelmekte." (derin yapı)

(4) *Tabiatni muhofaza qiladigan jamiyatga azo bo'lganmiz* "Tabiatı Koruma Derneğine üye olduk" (SH 451). (yüzey yapı)

(4a) *Tabiatni muhofaza qiladigan jamiyat* "tabiatı koruyan dernek" (yüzey yapı)

(4b) *Jamiyat tabiatni muhofaza qilar* "Dernek, tabiatı korur." (derin yapı)

(5) *Eh-he, bolalarni qara - deydi bobosi burchakda turgan televizorga ishora qilib* "Ee-ee, çocuklara bak, dedi dedesi, köşede duran televizyonu göstererek." (SH 456). (yüzey yapı)

(5a) *Burchakda turgan televizor* "köşede duran televizyon" (yüzey yapı)

(5b) *Televizor burchakda turadi* "Televizyon köşede duruyor." (derin yapı)

(6) *Shu yerda turgan singlisining qo'girchoq qizini oyogidan sudrab kelib mashinasi ustiga o'tirgizadi* "Orada duran küçük kız kardeşinin oyuncak bebeğini ayağıyla sürüyüp arabasına oturttu" (SH 457). (yüzey yapı)

(6a) *Shu yerda turgan singlisi* "orada duran küçük kız kardeşi" (yüzey yapı)

(6b) *Singlisi shu yerda turadi* "Küçük kız kardeşi orada duruyor." (derin yapı)

(7) *Buni ko'rgan nevarasi zavq bilan kuladi* "Bunu gören torunu zevkle güldü" (SH 457). (yüzey yapı)

(7a) *Buni ko'rgan nevarasi* "bunu gören torunu" (yüzey yapı)

(7b) *Nevarasi buni ko'rdi* "Torunu bunu gördü." (derin yapı)

2. Özbek Türkçesinde Adlaşmış Sıfat-Fiilli Yapılar

Asıl işlevi geçici hareket isimleri yapmak olan sıfat-fiiller, vasıf (nitelik) isimleri olduğundan cümle ve söz öbeklerinde daha çok başka isimlerin niteleyicisi olarak görev yapar. Ancak isim çekim ve işletme eklerini alarak bir isim gibi de kullanılabilir (Eraslan, 1980, 12-13). Türklük bilimi incelemelerinde *adlaşmış sıfat-fiil*, *başsız sıfat-fiil* gibi ifadelerle anılan bu tür sözlerin oluşturduğu yapılar, çalışmamızda *adlaşmış sıfat-fiilli yapılar* olarak ele alınacaktır.

Bu yapılar da sıfat-fiil tarafından nitelenen öge, geneli ifade ettiği ya da yokluğuyla herhangi bir anlamsal eksikliğe neden olmadığı durumlarda yüzey yapıda görünmez. Ancak bu ögenin yarattığı boşluk, sıfat-fiil tarafından doldurulur (Karabulut, 2009, 107-108). Aşağıdaki örnekte de aynı durum ortaya çıkmış, bekleyen sıfat-fiilinin nitelediği *insan* kelimesi yüzey yapıdan silinince bu kelimedeki çokluk eki sıfat-fiile gelip onun bir isim gibi kullanılmasını sağlamıştır.

(1) *Binanın önünde bekleyenler dağılmaya başladı.* (yüzey yapı)

(1a) *Binanın önünde bekleyenler* (yüzey yapı)

(1b) *Binanın önünde bekleyen [insanlar]* (yüzey yapı)

(1c) *İnsanlar binanın önünde bekliyor.* (derin yapı)

Özbek Türkçesinde nitelediği öge yüzey yapıdan silinen kimi sıfat-fiiller, silinen ögede bulunan çokluk ekini alarak adlaşır. Böylece ortaya çıkan adlaşmış sıfat-fiilli yapılar, bağlı oldukları temel cümlelerin öznesi olma görevini üstlenir.

(2) *Dasturxon atrofida o'tirganlar unga parvo ham qilmaydiler "Sofranın etrafında oturanlar onu önemsemедiler bile"* (SH 455). (yüzey yapı)

(2a) *Dasturxon atrofida o'tirganlar "sofranın etrafında oturanlar"* (yüzey yapı)

(2b) *Dasturxon atrofida o'tirgan [kishilar] "sofranın etrafında oturan [insanlar]"* (yüzey yapı)

(2c) *Kishilar dasturxon atrofida o'tiradilar "İnsanlar sofranın etrafında oturuyorlar."* (derin yapı)

(3) *To'g'ridan qaraganda xuddi vaqtincha o'rnatib quyilgandek ko'rinadigan katta-katta quloqlarini ko'rganlar nevarani tog'asiga o'xshatadilar "Büyük kara ahu gözlerini, biraz yassı duran burnunu, geniş ve uzun fakat henüz kederin ne olduğundan habersiz parlak alnını görenler ise onu babasına benzetirlerdi."* (SH 455). (yüzey yapı)

(3a) *To'g'ridan qaraganda xuddi vaqtincha o'rnatib quyilgandek ko'rinadigan katta-katta quloqlarini ko'rganlar "büyük kara ahu gözlerini, biraz yassı duran burnunu, geniş ve uzun fakat henüz kederin ne olduğundan habersiz parlak alnını görenler"* (yüzey yapı)

(3b) *To'g'ridan qaraganda xuddi vaqtincha o'rnatib quyilgandek ko'rinadigan katta-katta quloqlarini ko'rgan [kishilar] "büyük kara ahu gözlerini, biraz yassı duran burnunu, geniş ve uzun fakat henüz kederin ne olduğundan habersiz parlak alnını gören [insanlar]"* (yüzey yapı)

(3c) *Kishilar to'g'ridan qaraganda xuddi vaqtincha o'rnatib quyilgandek ko'rinadigan katta-katta quloqlarini ko'radilar "İnsanlar büyük kara ahu gözlerini, biraz yassı duran burnunu, geniş ve uzun fakat henüz kederin ne olduğundan habersiz parlak alnını gördüler."* (derin yapı)

(4) *Bu yerga kelganlar faqat maslahat berishadi "Buraya gelenler sadece danışırılar"* (AK 10). (yüzey yapı)

(4a) *Bu yerga kelganlar "buraya gelenler"* (yüzey yapı)

(4b) *Bu yerga kelgan [kishilar] "buraya gelen [insanlar]"* (yüzey yapı)

(4c) *Kishilar bu yerga keldilar "İnsanlar buraya geldi."* (derin yapı)

(5) *Nomardlik qilganlar yengaveradilar "Namertlik yapanlar kaybederler."* (AK 18). (yüzey yapı)

(5a) *Nomardlik qilganlar "namertlik yapanlar"* (yüzey yapı)

(5b) *Nomardlik qilgan [kishilar] "namertlik yapan [insanlar]"* (yüzey yapı)

(5c) *Kishilar nomardlik qildilar "(Bazı) insanlar namertlik yaparlar."* (derin yapı)

(6) *Qolganlar yuribdi "Kalanlar yürümüşler"* (AK 8). (yüzey yapı)

(6a) *Qolganlar "kalanlar"* (yüzey yapı)

(6b) *Qolgan [kishilar] "kalan [insanlar]"* (yüzey yapı)

(6c) *Kishilar qoldi "(Bazı) insanlar kaldı."* (derin yapı)

(7) *Seningcha, hamma dorga osilganlar yomon "Sana göre bütün darağacına asılanlar kötü."* (ET 4). (yüzey yapı)

(7a) *Dorga osilganlar "darağacına asılanlar"* (yüzey yapı)

(7b) *Dorga osilgan [kishilar] "darağacına asılan [insanlar]"* (yüzey yapı)

(7c) *Kishilar dorga osildilar "(Bazı) insanlar darağacına asıldı."* (derin yapı)

Kimi örneklerde ise sıfat-fiil, nitelediği ögedeki iyelik ekini alarak adlaşır. Adlaşan sıfat-fiilin yönetim alanına giren özne de sıfat-fiildeki iyelik ekinin etkisiyle ilgi hâli ekini alır. Böylece her iki öge arasında tamlayıcı ve tamlanan ilişkisi ortaya çıkar. Oluşan tamlama da isim çekim ekleri alarak bağlı olduğu temel cümlelerin bir ögesi durumuna gelir.

(8) *Guljahonnig kelin bo'lib tushganiga yigirma yil bo'ldi "Gülcihan'ın gelin oluşuna yirmi yıl oldu"* (SH V 429).

(8a) *Guljahonnig kelin bo'lib tushgani "Gülcihan'ın gelin oluşu"*

(9) *Usta Qobilning ahvoli og'irlashganiga bir haftadan oshdi "Kabil Usta'nın durumu ağırlaşalı bir haftayı geçti"* (SH 419).

(9a) *Usta Qobilning ahvoli og'irlashgani "Kabil Usta'nın durumunun ağırlaşması"*

(10) *Samadning kulimsiraganini ko'rib, usta ham jilmaydi "Samet'in gülümsemesini görünce usta da gülümsedi"* (SH 427).

(10a) *Samadning kulimsiragani "Samet'in gülümsemesi"*

(11) *Ammo usta uning loaqal bir kun tinib-tinchiganini bilmaydi "Fakat usta onun bir gün bile boş durduğunu görmemişti."* (SH 429)

(11a) *Uning tinib-tinchigani "onun boş durması"*

(12) *Nevarasining daraxtlar tarafga o'tib ketganini eslaydi "Torununun ağaçlığa gittiğini hatırladı."* (SH 458).

(12a) *Nevarasining daraxtlar tarafga o'tib ketgani "torununun ağaçlığa gitmesi"*

SONUÇ

Türkçedeki basit yapı bir cümle içinde, bu cümle yüklemi yer, durum, zaman, vasıta vb. bakımlardan tamamlayan fiilimsili yapılar yer alabilmektedir. Temel cümleyle bağlı bir yan cümle durumundaki bu yapılar, bir fiilimsi ile bu fiilimsiye bağlı söz ya da söz öbeklerinden meydana gelir. Çalışmamızda Chomsky'nin *üretici-dönüşümsel dilbilgisi* ile *yönetim ve bağlama* kuramlarındaki *derin yapı* ve *yüzey yapı* kavramlarından hareketle Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilli yapıların biçimsel ve işlevsel özellikleri incelenmeye çalışılmış ve elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

1. Türkçede basit yapı bir cümle yüklemi olan çekimli fiil, sıfat-fiil eklerinden birini alarak çekim özelliğini kısmen kaybetmekle birlikte temel cümleyle bağlı bir yan cümle yüklemi olarak görev yapmaya devam eder.

2. Yan cümle yüklemi durumundaki sıfat-fiilin bir diğer görevi de derin yapıdaki basit cümle yüklemci (nesne, yer tamlayıcısı, zarf) veya öznesini yüzey yapıda nitelemektir ki Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilli yapılar, sıfat-fiilin nitelediği ögenin derin yapıdayken tümleş ya da özne olmasına bağlı olarak *tümleş sıfat-fiilli yapılar* ve *özne sıfat-fiilli yapılar* olmak üzere ikiye ayrılır.

3. Derin yapıdaki basit cümle yüklemi fiil durumundaki yüklemnin yüzey yapıda sıfat-fiil eklerinden birini alarak aynı cümle yüklemci nitelemesiyle ortaya çıkan tümleş sıfat-fiilli yapılar, Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesine göre farklı biçimsel özellikler göstermektedir. Özbek Türkçesinde genellikle *-gan, -g'an, -kan, qan, -adigan, -ydigan* ekleri ile kurulan bu yapılar için Türkiye Türkçesinde daha çok *-DIK, -DUK* ekleri kullanılmıştır.

4. *-DIK, -DUK* sıfat-fiil ekinin genellikle iyelik ekleri ile kullanılıyor olması, Türkiye Türkçesindeki sıfat-fiilli yapının yönetiminde bulunan öznenin de ilgi hâli ekini almasını gerektirmiş; böylece *öğrencinin okuduğu kitap* örneğinde de görüldüğü üzere söz konusu yapılar içerisinde belirtilen isim tamlamaları ortaya çıkmıştır.

5. Özbek Türkçesinde ise iyelik ekini almayan *-gan, -g'an, -kan, qan, -adigan, -ydigan*'li sıfat-fiiller, *men o'qug'an kitob* "benim okuduğum kitap" örneğinde de görüldüğü gibi kurduğu yan cümle yüklemci öznesine ilgi hâli ekinin gelmesini engellemiştir.

6. Derin yapıdaki basit cümle yüklemnin yüzey yapıda sıfat-fiil ekini alarak aynı cümle yüklemci öznesini nitelemesiyle oluşan Özbek Türkçesindeki özne sıfat-fiilli yapıların yapı ve işlev bakımından Türkiye Türkçesindekilerle benzer özellikler gösterdiği görülmüştür. Özne sıfat-fiilli yapılar da nitelediği asıl öge ile birlikte bağlı olduğu temel cümle yüklemci bir üyesi durumundadır.

7. Nitelediği ögenin düşmesiyle bu ögedeki çekim eklerini üzerine alarak adlaşan sıfat-fiillerin kurduğu yapılar ise çalışmamızda *adlaşmış sıfat-fiilli yapılar* şeklinde üçüncü bir tür olarak değerlendirilmiştir.

8. Özbek Türkçesinde çokluk ekini alarak adlaşan sıfat-fiilli yapılar, bağlı oldukları temel cümle yüklemci öznesi olma görevini üstlenmiştir.

9. İyelik ekini alan adlaşmış sıfat-fiiller, iyelik ekinin etkisiyle yönetimindeki özneye ilgi hâli eki gelmesini sağlayarak Türkçede *belirtilen isim tamlaması* olarak da adlandırılan yapılar oluşturmuştur. Oluşan

bu yapılar, aldıkları isim çekim ekleriyle bağlı oldukları temel cümlenin yüklemine çeşitli yönlerden tamamlayan bir öge durumuna gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdurahmonov, G. A., Shoabdurahmonov Sh. Sh., ve Hojiyev, A. P. (1975). *O'zbek Tili Grammatikasi I Tom Morfologiya*. Toshkent: O'zbekiston SSP Fan Nashriyoti.
- AK Namozov, Anvar (2008). Azal Kotiblari. *Yoshlik Jurnalı*, s. 1-20.
- Altun, Mustafa (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri, Türk Romanından Örneklerle*. İstanbul: MVT Yayınları.
- Bayraktar, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BDÖE Yuldashev Marufjon, Özkaya, Yılmaz (2018). *Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (Şiir, Hikâye, Roman, Piyes)*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology All Rights Reserved.
- Demirci, Kerim (2010). Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5, S. 4, s. 291-304.
- Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Filler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Erkman Akerson, Fatma ve Özil, S. N. Şeyda (2015). *Türkçede Niteleme Sıfatlı Yan Tümceler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ET Qodiriy, Habibullo (2010). Eski Toshkent'da. *Sharq Yulduzi Jurnalı*, 1, s. 1-12.
- Gökdayı, Hürriyet (2010). Türkiye Türkçesinde Öbekler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5, S. 3, s. 1297-1319.
- Gülsevin, Selma (2015). -DİK / -(y)AcAK + İyelik Yapılarının Öznelerinde İlgili Ekinin Kullanılması Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 889-898.
- Hirik, Seçil (2017). Öbek Yapılarda Yönetim. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, s. 389-416.
- Karabulut, Ferhat (2007). Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi. *UTEK Bildiriler*, s. 261-298.
- Karabulut, Ferhat (2009). Köktürkçenin Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisi. *Bilig*, S. 48, s. 91-118.
- Karahan, Leyla (1997). *Türkçede Söz Dizimi, Cümle Tahlilleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karataş, Mustafa (2019). *Her Yönüyle Türk Dili*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Kerimoğlu, Caner (2016). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- KK Cho'Ipın, Abdulhamid (2000). *Kecha va Kunduz*. Toshkent: Sharq Nashriyot.
- MCh Kadiri Abdulla (2004). *Mehrobdan Chayon*. Taşkent: Sharq Nashriyot.
- O'K Kadiri Abdulla (2007). *O'tkan Kunlar*. Taşkent: www.ziyouz.com kutubxonasi (01.07.2019).
- Sarıca, Bedri (2015). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Anı Yayınları.
- SH Açık, Fatma (2012). *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Underhill, Robert (2013). Türkçe Sıfat-Fiiller, (çev. Duygu Özge Demir). *Türkbilg*, S. 25, s. 147-158.
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Üstünova, Kerime (2000-2001), Dil İncelemelerinde Anlam Bağının Gereği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 107-116.
- Üstünova, Kerime (2010). Yüzey Yapı-Derin Yapı Kavramları Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5, S. 4, s. 697-704.